

**KONTRAST MUNOSABATNI IFODALOVCHI LEKSIK
VOSITALAR**

Xodjiyeva Umeda Faxridinovna
Samarqand davlat chet tillar instituti
1-kurs tayanch doktoranti
umedaxodjiyeva@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada kontrast munosabatni ifodalovchi leksik vositalarning til tizimidagi o'rni va xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda kontrast munosabati antonimiya hodisasi orqaligina emas, balki affiksial vositalar, kontekstual (okazional) antonimiya va sintaktik-diskursiv bog'lovchilar orqali ham yuzaga kelishi ko'rsatib o'tiladi. Antonimlarning graduonim, komplementar va konversiv turlari, shuningdek marked va unmarked a'zolar nazariyasi yetakchi tilshunoslarning ilmiy qarashlari asosida yoritiladi. Kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan kontrastning konseptual metafora bilan bog'liqligi ko'rib chiqiladi. Tahlil natijalari kontrast munosabatining ko'p darajali, tizimli hodisa ekanligini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: kontrast munosabati, antonimiya, leksik-semantik oppozitsiya, kontekstual antonimiya.

Til tizimida kontrast munosabati antonimiya hodisasi orqali eng yorqin namoyon bo'ladi, biroq bu munosabat faqat klassik antonimlar bilan chegaralanmaydi, balki kontekstual qarama-qarshilik, konversiv munosabatlar va leksik-semantik oppozitsiyalarning kengroq doirasini qamrab oladi. Л.А. Новиковning fikricha, antonimiya — bu so'zlarning lug'aviy ma'nolarida mavjud bo'lgan qarama-qarshi belgilarning til tizimida muntazam ifodalanishi bo'lib, u faqat leksik darajada emas, balki nutqiy faoliyatda ham faol qo'llaniladi. Bu nuqtai nazar shuni ko'rsatadiki, kontrast munosabati statik til hodisasi emas, balki dinamik, nutqiy vaziyatga bog'liq pragmatik hodisa sifatida tahlil qilinishi lozim.

Ingliz tilshunosligida I.V. Arnold antonimlarni ma'no tuzilishiga ko'ra uch turga ajratadi: graduonim (darajali) antonimlar, masalan, hot — cold, komplementar antonimlar, masalan, alive — dead, va konversiv antonimlar, masalan, buy — sell. Graduonim antonimlar oraliq bosqichlarni taqozo etadi (hot — warm — cool — cold), komplementar antonimlarda esa bittasining inkori ikkinchisining tasdig'ini bildiradi. Bu tasnif kontrast munosabatining bir xil bo'lmagan mantiqiy tabiatga ega ekanligini ko'rsatadi va tahlil jarayonida har bir turning alohida pragmatik salohiyatini hisobga olish zarurligini taqozo etadi.

Yu.D. Apresyan o'zining leksik semantika nazariyasida antonimiyani sinonimiya bilan bir qatorda paradigmatic munosabatlarning markaziy

O'ZBEKISTON: ZAMONAVIY ILM-FAN VA TADQIQOT MASALALARI

turlaridan biri sifatida ko'rsatadi va antonimlarning lug'aviy ta'rifida o'zaro bir-birini taqozo etuvchi semantik komponentlar mavjudligini ta'kidlaydi. Masalan, baland — past so'zlari "balandlik" semik komponentini umumiy asos sifatida saqlagan holda, uning qutblangan qiymatlarini ifodalaydi. Bunday yondashuv kontrastni faqat leksik birlik darajasida emas, balki semantik komponentlar darajasida tahlil qilish imkonini beradi, bu esa zamonaviy kognitiv semantikaning asosiy tamoyillaridan biridir.

Kontrast munosabatni ifodalovchi vositalar nafaqat leksik antonimlar, balki affiksalar vositalari orqali ham yuzaga keladi. Xususan, inkor prefikslari (un-, dis-, in-, non-) yordamida hosil bo'lgan so'zlar — happy — unhappy, agree — disagree, formal — informal — affiksalar antonimiya namunasi sifatida qaraladi. O'zbek tilida esa bu funksiyani "-siz" affiksi va "emas" inkor yuklamasi bajaradi: aqlli — aqlsiz, yaxshi — yaxshi emas. Bunday affiksalar vositalari tizimli antonimiyadan farqli o'laroq, har doim ham mukammal semantik simmetriyani ta'minlamaydi, chunki unhappy so'zi sad bilan to'liq mos kelmasligi mumkin — bu holat J. Lyons tomonidan "marked" va "unmarked" a'zolar nazariyasi orqali izohlangan. Unmarked a'zo (masalan, happy) neytral so'roq kontekstida ishlatiladi (How happy are you?), marked a'zo esa faqat o'z qutbini ifodalaydi, bu esa kontrast juftliklarining til tizimidagi assimetrik tabiatini ochib beradi.

Kontekstual antonimiya hodisasi alohida e'tiborga loyiq, chunki bunda til tizimida doimiy antonimik munosabatda bo'lmagan so'zlar muayyan nutqiy vaziyatda qarama-qarshi ma'no kasb etadi. Masalan, badiiy matnda olov — suv juftligi an'anaviy antonim bo'lmasa-da, kontekstda qarama-qarshilik munosabatini ifodalashi mumkin. Bu hodisa M.V. Nikitin tomonidan "okazional antonimiya" atamasi bilan ifodalanadi va u muallifning individual uslubiy niyatiga bog'liq ekanligi ta'kidlanadi. Pre-service o'qituvchilar uchun bunday kontekstual antonimlarni tushunish alohida qiyinchilik tug'diradi, chunki bu hodisa lug'atlarda qayd etilmagan bo'lib, faqat matn ichidagi pragmatik va kognitiv tahlil orqali aniqlanishi mumkin.

Kontrast munosabatining sintaktik darajadagi ifodasi sifatida qarama-qarshi bog'lovchilar (but, however, whereas, on the contrary, although) va ularning o'zbek tilidagi muqobillari (lekin, ammo, biroq, biroq aksincha) muhim o'rin tutadi. Bu vositalar nafaqat leksik, balki diskurs darajasida ham kontrastni shakllantiradi va matn kogerentligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Masalan, "U mehnatkash, lekin sabrsiz" gapida lekin bog'lovchisi ikki xususiyat o'rtasidagi pragmatik kontrastni signal qiladi, bu esa nutq aktida gapiruvchining baholash pozitsiyasini ham ochib beradi.

Kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan kontrast munosabati George Lakoff va Mark Johnsonning kontseptual metafora nazariyasi doirasida ham talqin qilinadi, ular fikricha inson tafakkuri dunyoni ko'pincha qutblangan kategoriyalar — yaxshi/yomon, yuqori/quyi, ichki/tashqi — orqali

konseptuallashtiradi, bu esa tilda kontrast vositalarining keng tarqalganligini izohlaydi. Bu yondashuv kontrastni nafaqat til hodisasi, balki insonning dunyoni idrok etishining asosiy mexanizmlaridan biri sifatida ko'rsatadi, bu esa pragmatik-kognitiv kompetentsiyani rivojlantirishda kontrast vositalarini o'zlashtirishning nazariy asosini mustahkamlaydi.

Umuman olganda, kontrast munosabatni ifodalovchi leksik vositalar bir qatlamli emas, balki ko'p darajali til hodisasi bo'lib, u leksik antonimiya, affiksial vositalar, kontekstual (okazional) antonimiya hamda sintaktik-diskursiv bog'lovchilar orqali yuzaga chiqadi. Tizimli antonimlar tilning barqaror semantik oppozitsiyalarini aks ettirsa, kontekstual antonimlar nutqiy vaziyatga, muallif niyatiga va pragmatik omillarga bog'liq holda shakllanadi, bu esa ularni tahlil qilishni nafaqat leksik, balki kognitiv-pragmatik vazifaga aylantiradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Новиков Л.А. Семантика русского языка: учеб. пособие. — М.: Высшая школа, 1982. — 272 с.
2. Arnold I.V. The English Word. — М.: Высшая школа, 1986. — 295 p.
3. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка. — М.: Наука, 1974. — 367 с.
5. Lyons J. Semantics. Vol. 1–2. — Cambridge: Cambridge University Press, 1977. — 897 p.
6. Никитин М.В. Курс лингвистической семантики. — СПб.: Научный центр проблем диалога, 1996. — 760 с.
7. Halliday M.A.K., Hasan R. Cohesion in English. — London: Longman, 1976. — 374 p.
8. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — Chicago: University of Chicago Press, 1980. — 242 p.